

ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ – КОНЦЕПЦИЯ НА СМИСЪЛА И ВЪЗМОЖЕН ИНДЕКС ЗА ЛИЧНОСТНО, ОРГАНИЗАЦИОННО И ОБЩЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ

Доц. д-р Димитър Панайотов, НБУ

THE HUMAN CAPITAL – A CONCEPT OF MEANING AND POSSIBLE INDEX FOR PERSONAL, ORGANIZATIONAL AND SOCIAL DEVELOPMENT (Introductory Presentation)

**Assoc. prof. Dimitar Panayotov, Ph.D., NBU
Department „Business Administration“**

Резюме: Разглеждат се модели, компоненти и процеси, водещи до развитието на човешки капитал. Методология и подходи за анализ при управление на човешкия капитал. Тенденции, позитивни и негативни ефекти – дискусии за факторите, инструментите, значимите индекси и релации. Една интерпретация за визия на възможното настояще и бъдеще.

Ключови думи: човешки ресурси – човешки/социален капитал, методология и теоретико-приложни измерения

Abstract: Models, components and processes are considered leading to the development of human capital. Methodology and approaches for analyzing the human capital management. Tendencies, positive and negative effects – discussions about the factors, instrumentation and significant indices and relations. An interpretation about the vision of the present and possible future.

Keywords: human resources – human/social capital, methodology and theoretical and applied dimensions

I. Човешки ресурси и организационно поведение: взаимодействие на модели, компоненти и процеси, водещи до развитието на човешки капитал

При управлението на съвременните организации нараства необходимостта от: използване на знания от различни функционални области и тяхното генериране от множество фактори, обстоятелства и зависи-

ности; от приложението на модели (компоненти и инструменти), водещи до формирането на умения, които обединяват различните подходи, аспекти на анализ и апробиране в реална среда – *техните предимства при използване на човешкия потенциал, груповата (екипна) или съвместна дейност, но и съответните им приноси за цялостното личностно, организационно и обществено развитие.*

В този смисъл системата за управление на човешките ресурси излиза от своите тесни концептуалните рамки и започва да функционира реално единствено чрез конкретни стратегии, съкупности от дейности, фактори и методи, които по своята същност и предназначение е необходимо да регламентират, но и да управляват в контекста и развитието на *човешки/социален капитал* в организацията. Затова е важно както прецизното администриране по базови нормативи, параметри и подходи за анализ, планиране и прогнозиране на потребностите в организацията, така и приложението на най-modерни методи за подбор на персонала, форми за адаптация, атестация, оценъчни процедури, техники за аутплейсмент и др. Но също и отчитането на новите закономерности при управлението на кариерата, талантите, обучението и коучинг програмите, но разглеждани не само като компоненти на тази система, а и като процеси, стимулиращи постоянното саморазвитие на личността и екипите в организациите.

При това взаимодействие между компоненти, механизми и процеси от значение за анализа са следните по-открояващи *предизвикателства, въпроси или изисквания:*

1) Как съвкупностите от дейности, направления или параметри, характерни за системата на УЧР, отчитат личностния или екипния потенциал, възможностите им за развитие, но и променливите на външната среда, нейната турболентност или хаотичност, когато се *трансформират в конкретни управленски стратегии или политики.*

2) Как традиционните подходи, свързани с правилата, процедури и структурите по отношение на трудовите ресурси си взаимодействват с *философията (мисията)* на мениджмънта, целите на конкретната корпорация или организация, но и с непрекъснатите нововъведения, иновативните подходи и добрите практики? Както и с механизмите на *организационната култура, базисните ценности и убеждения* в организацията, обвързването им с *етично-ценностните измерения и индикаторите* при оценяване на тяхната успешност.

3) Как мениджмънът допринася за превръщането на организацията в постоянно „учеща се организация“, спомагаща за развитието

на човешкия потенциал/капитал в хомогенна цялост, но и как използва нейните компоненти, механизми и процеси за стимулиране на всяка отделна личност или екипи към саморазвитие?

4) *Как всеки един мениджър в организацията упражнява своите управленски функции, влияние, стил, подходи за въздействие, методи или тактики за: изграждане на единна система за мотивация; за формулиране на критерии за екипна ефективност; за създаване на атмосфера на доверие, лоялност, сътрудничество и партньорство?* Но и как развива своите способности за анализ на общественото развитие, обвързани с особеностите на трудовото законодателство и съответните им проекции в реалния живот на организациите – с конкретно приложение на инструменти при управление на различните аспекти на работната сила.

Това означава, че при управлението на тези процеси е необходимо да се отчитат широк обхват от измерения: индивидуалните физически възможности, личностните, половите, възрастовите и религиозните характеристики на персонала, неговата етническа и расова принадлежност, сексуална ориентация, така и съответните културни различия – свързаните с тях т. нар. *ефекти на „стъкления таван“* (съвкупности от предразсъдъци, нагласи, стереотипи или бариери, спъващи кариерното развитие). На преден план в организираните съвременни общности излизат и такива *приоритети* като: спазването на основните права на човека и тяхната обвързаност с универсалните етични принципи, хармоничното равновесие между организационни (корпоративни) роли и персоналните ценности, различните сблъсъци между справедливостта или социалната отговорност като ключови етически категории, но и като начин на мислене при търсенето на отговор пред моралните дileми и противоречия на съвременния свят. Този диапазон от описаните по-горе въпроси, компоненти, проекции, възможните им инструменти, но и релации, съдържащи се в темата на настоящата конференция, може да се изрази в следния обобщаващ модел:

Фиг. 1. Модел (компоненти и инструменти) за изграждане, развитие и управление на човешки капитал

II. Методология, перспективи и подходи за анализ при управление на човешкия капитал в съвременните организации

Ние все повече се нуждаем от интеракционистки перспективи (взаимодействие на компоненти и интегриращи характеристики) при обединяването на подходи, модели или теории за разбирането и прогнозирането на човешкото поведение – като движение на личността в своето развитие и свързаност в човешките общности, но и като успешна реализация в организацията, професионалните и социалните дейности, която не е възможна без взаимодействието с другите. Затова дисциплините, науките, но и редица изследователи за човешкия фактор в управлението и организацията прилагат както тесен, така и широк контекст на анализ, преодоляващи не само ограниченията на една или друга парадигма, но и обясняващи холистичната природа за човешкото поведение; използват все повече различни идеи за оптимално извлечане на техния потенциал за

хармонично съчетаване с конкретните факти от действителността; създават все повече възможности за емпирична и приложна „транслация“, но и получаване на нови знания, ценности и поведение, стимулиращи човешкото развитие.

Или науката за поведението на хората в организациите все повече излиза от своята парадигма, от своето собствено познавателно поле, ограничено от приложението на мениджърските функции, тяхното въздействие за контрол и ефективно организиране на конкретно „пространство или време“, от търсенето на идентичност, единствено от гледна точка на своята инструментална рационалност, от ползата или успехите с краткосрочни ефекти и резултати в организационни, управленски или бизнес ситуации.

По своята същност и предназначение изграждането и управлението на човешкия капитал поставя изисквания, насочени както към общата ефективност на организацията, нейното развитие в условията на промени, така и към прилагането на съответните *подходи, модели, техники, конкретните препоръки и действия, стимулиращи постоянното саморазвитие на личността и екипите в организацията*. Точната диагностика и интервенция на тези процеси изисква от мениджърските екипи *нова методология* за стратегическо поведение, която в съвременните условия на турболентност и кризи на пазарите, компаниите и организациите предполага инструментариум за въздействие, който да:

1) конструира защитни механизми за противорискова система, т.е. да анализира т. нар. точки на *стратегическата инфлексия* – бързо разпознаване и навременно реагиране на променящите се обстоятелства;

2) разбира и изгражда *система за управление на хаотиката* (Chaos Management System), ако желаят да обърнат хаоса в своя полза, за да запазят дългосрочната си жизненост;

3) действа в рамките на *пететапен процес* (Котър) и изгражда жизнена стратегия на организацията като комплекс от способности, подходи и тактики за поставяне на *хората в центъра на корпоративния успех* (Л. Гратън);

4) формира умения за интегриране (комбиниране) на варианти за подходяща стратегия за оцеляване и развитие, която не се свежда до някакво безгранично оптимизиране на едни или други компоненти, а обвързва в единно цяло *седем принципа*, валидни в еднаква степен за: *индивиду – предприятие – нация – човечество* (Жак Атали).

5) прилага форми на въздействие в изкуството да се управлява, водещи до *нов тип отговорности и потребности, свързани с изисквания към човешкия капитал като постоянен процес от саморазвитие и усъвършенстване*.

Новите парадигми в науките за човешко развитие се разгръщат не толкова на основата на тази функционираща мотивация (но и самомотивация) за възприемане на нови знания и умения, а предимно на базата на тяхното мултилициране чрез оптималното използване на личностния и екипния потенциал за изпълнение на целите, приоритетите и мисията на организацията, но и как те се вписват в приносите за обществото.

По този начин се очертават перспективи и подходи при възприемането на хората не само като главен ресурс и значимо конкурентно предимство в съвременните организации, но и като възможности за пълноценно развитие на човешкия потенциал. Изискват се анализи и изследвания на конгломерат от съдържателни характеристики, релации и закономерности, водещи до неговата транформация в *човешки и социален капитал**.

Кои са компонентите на тази трансформация?

Промененото разбиране на човешките ресурси (ЧР), свеждащи се предимно до категорията „обект“ на отношения и въздействия в управлението, предполага търсенето на въздействия, които да отразяват попътно, директно и категорично следните зависимости и особености:

- 1) взаимното обогатяване между организация и работна сила;
- 2) съответствието между заявен личностен потенциал и изискванията за обществено възпроизводство (предлагана професия, длъжност, позиция, заемана роля или получен статус);
- 3) реални еквивалентности на положен труд с парични измерители (печалба и възнаграждения);
- 4) мотивационните системи да използват и комбинират разнообразие от материални и духовни стимули за реализация;
- 5) взаимен процес на продължително инвестиране (финансово обезпечаване за планиране и подбор на персонал, обучение, материални средства за работа) на хората в организацията.

В този значителен обем от организационни, управленски и индивидуални усилия се създават условия за формиране и нарастване на човешкия капитал.

* Подобни теоретико-приложни акценти в съвременните концепции, но съобразени с изискванията за модел на знанието, свързващ научното изследване, необходимите компетенции и управлението на организацията в контекста и развитието на човешки/социален капитал, са разгледани и в последното издание по специалността УЧР в програмите по бизнес администрация (MBA – Master of Business Administration) на НБУ. [1]

От една страна, има натрупване на определен запас от *физически, интелектуален и психически потенциал* (здраве, способности, знания, умения, увереност и мотивираност), готов не само да бъде използван в различни сфери на общественото възпроизвъдство, направление или сектор, но и с *нагласи за активно включване и съдействие* за нарастване на производителността, ефективността и конкурентоспособността на организацията. Но от друга, това намира израз в постоянното прогресивно увеличаване на доходите (заплата, бонуси) за всеки участник в този процес, който дава съответен принос при получаването на тези резултати.

По тази *спирала на взаимно поощряване* човешкият капитал има способност за трансформация, саморазвитие и самоусъвършенстване.

Фиг. 2. Спирала на взаимното поощряване (процес на развитие) на човешкия капитал в организацията

Оптимизирането на тези процеси зависи и от релацията *човешки – социален капитал* в организацията, тъй като:

- допринася за максимализирането на *ползата от съвместната дейност*, свързана с формалните и неформалните отношения, но и развиваща се на базата от възприети ценности, убеждения и споделен опит в различните организационни структури и общности;
- отразява движението на различните *социални факти, проекциите от утвърдените норми и социални структури*, а тяхната приемственост и стабилност спомагат в най-голяма степен за успешното вграждане на икономическите и управленските дейности в широкия спектър на социалните отношения.

В организациите подобни синергични ефекти произтичат от отношенията между ръководители и изпълнители, от цялостната система на управление, организиране и мотивиране, както и от действените форми на социален контрол, водещи до личностна или групова (екипна) ефективност.

В този смисъл, колкото по-високо е равнището на човешките ресурси и качеството на човешкия капитал, толкова по-силно изпъкват възможностите на социалния капитал. И обратно, колкото по-често се проявява цялото многобразие от форми, процеси и явления, свързани със сътрудничеството, постоянните компромиси и преговори за съгласие, яснота при дефиниране на целите, обмен на доверие и корективи от функциониране на общественото мнение, толкова по-лесни ще се окажат пътищата за възпроизвеждане и генериране на човешки ресурси и човешки капитал.

III. Тенденциите в общественото развитие – позитивни/негативни ефекти, влияещи върху осмислянето, развитието, разгръщането (или „умъртвяването“) на човешкия капитал

Парадоксалността на нашия преход произтича не само от *закономерностите на глобализацията* и нейните различни въздействия със знака „плюс“ и „минус“, разбирани като циклични явления в развитието на всяко общество със съответните му колебания от еуфорични нагласи и очаквания от настъпващата промяна и разочарованията от реалните измерения на съществуващите разминавания. Но и от *тоталната смяна на парадигмите* – политическа, икономическа, социална и техните проекции върху светогледа, манталитета, жизнените ориентации и позиции на конкретни хора. Които от относително затворено, социално осигурено, безрисково общество с идеологически афиширани колективистични ценности и манифестиращо самочувствие на народ-герой (въпроизвеждащ постоянно статути на герои на труда – „ударници“, които се трудят за няколко „петилетки“, образцови, заслужили и народни свои представители, примери на „отличници“, от които блика „жизнерадост и дръзновение“, и т.н.) изцяло се озоваха пред заплахите на рисковото общество и перманентните кризи на западния свят, който отдавна беше изградил имунитет и защитни реакции за тяхното преодоляване чрез своите институции и гражданско общество.*

* Още през 1986 г. Улрих Бек предупреди за края на класическото индустриско общество, както и че на хоризонта вече се очертават контурите на рисковото общество, белязани от наднационални и класово неспецифични глобални заплахи, които изискват непозната досега социална и политическа динамика, но и нова „субполитика“, която да изземва от политиката

Обсебени от панацеята на неизпозваните досега икономически модели, от модерната приватизацияция лексика за превръщането на държавното в частно, от дебатите по реституции, конфискации и инвестиции, но не и от това, какво става с хората, техните преживявания, натрупания професионален и социален опит, с кариерно им развитие. Както и без ясна концепция за това, как да се отговори на динамиката на човешките ресурси при новите реалности. Това подсказващо за тоталното не-разбиране на нещата, пред които сме изправени, тъй като, влизайки в царството на свободата, изведнъж загубихме ориентир за колективното благо. И по този начин за повечето страни от Източна Европа, както обяснява Цветан Тодоров, този процес на обществата в преход се оказа неочекваната трансформация: от „свободоубиец“ те се превърнаха в „социоубиец“. [3]

Едно болезнено размисление...

От една страна, фалитът на старата държава, без да са изградени новите институции, закони, и когато човешките ресурси се анализират предимно като разходи, а не като активи, тогава уволненията и последващата безработица фактически означават „умъртвяване“ на изградения човешки капитал в организацията, но и за обществата. Особено ако политиките не се насочват към възможността за мобилност с мултилидиращи и развиващи, а не с губещи и парализиращи ефекти за конкретните хора в подобни ситуации. В този контекст идеологията на прехода за квалифицирана и евтина работна ръка като преимущество за западните инвеститори превърна държавата ни в своеобразна фирма за набиране на персонал за ЕС, в територия, от която предимно се извлечат и ползват природни и човешки ресурси, но и с усещане за транзитно място, от кое-то си отиват по 1–2 милиона, а идват пак толкова, но от бежанските вълни, бягащи от войните, предизвикани от тези, които не искат да загубят властта или господстващата доминанта в света.

От друга страна, приложените политико-икономически инструменти за смяна на собствеността имаха ефект на стихийно пренасочване и експериментиране с наличния човешки ресурс, предизвикаха демографска криза с неизлечими последици, разрушиха социални структури и взаимодействия, разбъркаха ценности, което фактически обезцени, унижи и обезкърви човешкия капитал на нацията.

водещата роля в изграждането на обществото. Неговата знаменита книга, обявена за едно от 20-те най-влиятелни произведения на ХХ век, излезе у нас с 27-годишно закъснение. [2]

В едно интервю Костадина Кунева дава точна картина на българските кошмари и изпитания на прехода: „*Навремето Силистра имаше над 86 000 жители, сега са 10 000–15 000. Разбягаха се, защото затвориха предприятията. Имаше мебелен, металургичен, машиностроителен завод, за месопреработка, за хартия, химкомбинат, консервен комбинат, тъкачна фабрика, за каучук, за играчки, за тухли. Сега има само дребна търговия – сергии с джуджурии. А наоколо – села без кметове, с по 4–5 къщи населени.*“ Нейната покъртителна съдба, изпълнена с драматизъм и стоицизъм, стана известна на целия свят: завършва история, но принудена да имигрира поради описаните по-горе обстоятелства; става чистачка в Гърция и започва да отстоява като профсъюзен лидер правата на работещите, заради което е изгорена с киселина. Става европейски депутат с листата на гръцката Сириза. Нещо почти немислимо за нашите партии, които „загубиха в превода“ на прехода немодерните вече думи „работници“, „синдикални, профсъюзни права“, а и особено опасно архаичното понятие „работническа класа“, перфидно заменени с „политическа класа“, „олигархични кръгове“ и „електорат“. Именно те помогнаха този процес на ликвидация да стане повсеместен, докато полската „Солидарност“ не позволиха унищожаването на нито един завод, тъй като трансформацията на собственост и мениджмънт премина при запазване на наличните активи.

Но у нас дори „Балканкар“ (с водеща позиция в света по производство на кари, дори за известен период и на първо място по продажби) не успя да избяга от това вдъхновено самосъсипване – фирма, функционираща като международен холдинг с 19 чуждестранни филиали, достигащ капацитет от 86 000 кари, с научен институт от 700–800 експерти и специалисти, се разпадна в пространството, поставена в несъстоятелност от 2004 г. и управлявана понастоящем само от 1 синдик. Но едва ли ще намерим в никаква статистика информация за това, къде са сега 34 000-те работници и служители, които са били в тази фирма. Може само да досетим, че някои са поели по пътя на К. Кунева... Без промишлено производство, без кадрови потенциал и стратегия политическите блянове за реиндустрIALIZация са с популистки привкус. При тази ситуация винаги ще имаме и свръхпроизводство на електроенергия, тъй като преди промишлеността е употребявала 50 милиарда кВт.ч, а сега достига в своите пикове най-много до половината, което прави абсурдна и друга политическа теза, свързана с изграждането на нови мощности. Освен ако не се изградят съвременни, перспективни и конкуриращи се индустрии, които не само да покриват, но и да развиват сегашния капацитет...

Но това едва ли ще може да стане с кампании, подобни на „Да възстановим летните кина в България“, които по-скоро играят ролята на обеди-

нител на разпръснатите парченца сантименталност за колективно съпреживяване от едно поколение, израснало с идеалите от „А бяхме млади“, „Крадецът на праскови“, „Рицар без броня“, „Момчето си отива“ или с фината оптимистична самоирония от „Оркестър без име“ и др., коренно различно от грубата меркатилност в света на екшъна, от образите на „излишните“ и тяхната ценностна обезсмисленост, или затова „как бяха превърнати най-светлите ни и съкровени надежди в нищета и покруса“ (Вл. Зарев). Както и от „потъването“ им в реалистичните отражения на съществуващото насилие, увеличаващата се престъпност, циничното разбогатяване, замислено като „прецизни“ финансови схеми за законно ограбване. И всичко това на фона на задълбочаващото се неравенство, неграмотност и оскотяване в сегашното ни дезинтегрирано общество. В което менторите на нацията от телевизионните екрани мъдро ни наставляват, че просто „трябва да се краде разумно“, че престъпността, корупцията и бедността са част от нашия живот, а наперените реалити шоу се забавляват, осмиват и парадират на гърба на „изкормената“ ни история и толерантността на демокрацията. Едно общество, излязло от принудителната егалитарност, и което може би виждаше пред хоризонта си свобода за развитие и възможности за „равенство, но и в богатството“, стана свидетел на странната метаморфоза на своите водачи във властта, които поставиха в своите кабинети портретите на Апостола, но отдавна обърнаха неговата известна мисъл в следната своя максима: „*Ако спечеля, печеля само за себе си, ако загубя – това ще е за сметка на другите.*“ Нещо подобно на главния герой от „Капитал“ на Коста Гаврос, който във финала на филма отправя фразите, съдържащи и част от отговорите за тази промяна: „*Във времето на интернационализацията на парите не просто си играем играта... Аз съм модерният Робин Худ, което за тези, които ме следват, трябва да означава: ние грабим от бедните, за да даваме на богатите!*“

Никой не отрича необходимостта от редица промени, но пред големите неизвестности и споменатото незнание за техните последици най-силно се откряват свързаните с тази болезнена и разрушителна трансформация за по-голямата част от населението, но и в търсенето на отговорите на въпросите, които може би най-често мълчаливо си задавахме: „*Какво става с нас самите?*“*, „*Защо се превърнахме в най-*

* Вероятно отговорът на този въпрос е подобен на този, който се дава в статията „*Нещо става със слоновете?*“, публикувана в GEO, 7/14, 52-60. В нея се посочва, че засилена агресивност, жестокост и нежизнеспособност при слоновете е резултат от нарушената популация при тях (избиването на по-възрастните животни от браконieri поради по-добре оформените

бързо топящата се нация в света?“ и „Как можеше да се избегне всичко това?“ Както и въпроси, свързани с недоумението от позитивните финансови показатели за страна, която е втора във ЕС по най-малък размер на държавен дълг, съотнесен с БВП, отразяващо само по себе си благоразумието и стоицизма на народа ни, но се оказахме в крайна сметка единствените наивници в този разширяващ се пазар, когато други страни – при неспазване на подобни критерии и изправени дори пред технически фалит, предлагат по-добър жизнен стандарт.

Отговорите на тези въпроси са не само в нашите субективни преживявания и интроспекции по загубената ни невинност в прехода, но и в осмислянето на съвременните тенденции, по които е необходимо да водим дискусии, да обсъждаме разнообразие от *тези и контратези*, за да подгответим най-разумните, всеобхватните и адекватни решения за развието ни в един по-добър свят.

Теза 1: Глобализацията разширява възможностите за „гъвкав пазар“, но и поражда несигурности, диспропорции и деформации

Тази тенденция отразява в каква степен глобалните трансформации разширяват „прекариатното“ пространство, но и доколко т. нар. „гъвкавост“ на пазара следва известния рефрен на демокрацията и свързаните с него императиви за свободата на избора и спазването на човешките права – дали се прилагат в синхрон и последователност комплекс от дейности и изисквания по цялата верига от *граждански, културни, образователни, социални, икономически и политически права*.*

Посочената обвързаност предполага наличието на определени комодификации (стандартизиране, процедури и правила), но и съответните им регулатии, които също от своя страна са подложени на постоянна модификация: в зависимост от съществуващите кризи в съвременните

бивни и придобиване на т. нар. „бяло злато“), от стесненото жизнено пространство, но и от дестабилизацията на структурата на тяхната общност, водеща до разкъсване на мрежата от социални връзки. Привикнали на перманентна комуникация, по-младите животни, вече поставени в новата ситуация – без възможности за унаследяване на опит и образци за подражание, изпадат в травматичен стрес и настъпват описаните деформации в поведението. Подобна аналогия може да се направи и по отношение на хората...

* На тези висши форми и прояви на хуманност, записани в Международната харта за правата на човека (член 1-30), но и в нашата конституция – чл. 4 (2), чл. 6, 16, 19, 29, 32, 37, 41... и т.н., им предстои все още сложен процес на превръщане от декларация в действителност. Особено като се имат предвид посочените задълбочаващи диспропорции и асиметрии в света, в който „водещите“ ни отреждат „любезно“ статута на най-бедната страна в Европа, а за редица други страни продължава да е валидна фрапиращата констатация: „Какво добро може да донесе правото на глас на един умиращ от глад човек.“

рискови общества, водещи до промени в традиционната заетост на хората и пътищата за тяхната личностна и професионална реализация. Така например в условията на задълбочаващата се безработица и несигурност за повечето от тях като единствена алтернатива се очертават ограниченията на различни форми за временен труд, стесняващи хоризонта им единствено до тяхното оцеляване. Подобно притискане между наложени регламенти и лутане в неизвестна посока, без подреденост на жизненната си перспектива, лишава работната сила не само от пълноценни предпоставки за собственото си възпроизвъдство, но и от натрупване на човешки капитал, от неговото естествено движение по пътя на саморазвитие и самоусъвършенстване.

Тези варианти за „временно пребиваване“ в предлаганите съвременни организационни форми за полагане на трудова дейност поради своя преходен характер не могат да предоставят устойчиви възможности за практическа реализация на овладени знания и умения, които да се натрупват и качествено изменят в рамките на една продължителна кариера. Както и институциите, фокусирани в предлагането на някакви безалтернативни поведенчески модели, сведени до биологично оцеляване (свързано единствено с удовлетворяване на първичните потребности по Маслоу – първи и най-много втори стадий от неговата известна пирамида за мотивацията), които са ограничени да изпълняват стандарти и задължения, като се има предвид, в по-голямата си степен, само екзистенциминимумът на човешките ресурси.

От една страна, в този ракурс неусетно попадат *университетите и образованието*, които в стремежа си да отговорят по-плътно, директно и „гъвкаво“ на пазарните условия започват да разместват акценти: от същностното си предназначение, съдържание и обхват на знанията, които да изграждат трайни мотиви към учене, размисъл, познание за света и осмисляне на историята, се скъсява пътят към приложната им трансформация, преминаването им през филтъра от изисквания за лансиране на студентите като готови продукти, с умения за функциониране в конкретна област по подобие на бизнес модели. Поставени в условията на конкуренция университетите развиват експоненциално своите учебни форми, които стават не само по-разнообразни, виртуални, дистанционни или електронни, но и по-примамливи с атрактивността на посланията за по-достъпно, онагледено и улеснено обучение. В тях преподавателите влизат все по-често в ролята на инструктори: стандартизиращи, моделиращи и адаптиращи учебното съдържание в практически задачи, но не и със задължителни ангажименти за жив диалог, мисия за ментори и духовни наставници, водещи и стимулиращи мисълта, но и сърцето на своите възпитаници. Вместо това и двете страни се движат в един

прагматичен кръг от въпроси, на които трябва съвместно да търсят отговорите:

Как да бъдат ефективен потребител на статуквото? (Или как да се впиша в предлаганите възможности на обществото, в което живея?)

Къде ще спечеля най-много? (Или как да използвам оптимално получение сертификат?)

Как да ме приемат на работа? (Или какви умения са ми необходими, за да се лансирам успешно в живота?)

Как да се продам? (Или как да използвам матричните (типовете) модели на CV, за да се преставя по-най-добрая начин?)

От друга страна, **бизнесът**, функциониращ по логиката на своето развитие между изискването за постоянни промени, спускащи институционални регулатии, и постоянните кризисни ситуации, често предприема мерки, рестрикции, съкращения, които не могат да не влияят върху трайната мотивация и кариерно развитие на персонала в организацията. В този контекст, ако се залага на ниските разходи, за да оцелее фирмата, тогава дори е възможно като „най-добри практики“ да се демонстрират парадоксални подходи за „най-елегантни“ съкращения; за редуциране на средствата за обучение, допълнителната квалификация или образование за нови компетентности; за постепенно премахване на дългосрочните трудови договори и преминаване към различни форми на временна заетост, но и водещи към отпадане на здравни осигуровки, право на платени отпуски или ползването на предишни социални пакети. А принципът „точно навреме“, прилаган като комплект от изисквания за качество в редица компании, да се превърне в агресивен модел за санкциониране на тези, които не следват точно посочените указания, правила и длъжностни характеристики.

В поведенческите модели, формирани от позицията на натиск, безалтернативност за адаптиране към предлаганите условия, започват да доминират предимно нагласи към примирение: да се върши „каквото и било“, а не каквото трябва; хората да се държат според очакванията, а не според собствената воля и желание или мотиви, зависимости, отразявящи тяхната лична свобода и отговорност.

Човек, потопен в тази матрица, дори ако иска да излезе от нея, отново е необходимо да следва подобна логика на принудата, но като се съобразява постоянно с предлагашите се и наложени потребности на пазара – т. нар. „мултитаскинг“, покриващ широк диапазон от умения, качества и способности, за да се рефлектира успешно на неговата гъвкавост и про-

изтичащите от нея предизвикателства, новопоявляващи се изисквания, но и за да се впише в предлаганата спирала за реализация, носеща често и пазарните деформации върху професионалното му развитие.

В профила на съвременния типичен работник (по-вероятно жена), както посочват някои анализатори, правят впечатление следните особености: преминава през 9 работодателя, преди да стигне 30-годишна възраст; възможно е да притежава няколко трудови статуса, но и различни индивидуални трудови договори по предназначение и специфика на работа. Това не може да не се отрази върху постъпителното, системното и качественото разгръщане на професионалната му кариера, върху задълбоченото осмисляне, способността за концентрация и интерпретация по последователността от стъпки в професионалното изграждане, но и по отношение на жизнената перспектива. Тъй като „временното“ по силата на своята ограниченност се асоциира с прекъснатост, нетрайност, а оттук и с неизпълнени обещания, дефицит на доверие, лоялност, екипност и омаловажаване на социалната солидарност, като фактори за дългосрочен организационен, групов или индивидуален успех – генериращи по своята същност усещанията за постоянна преходност и натежаващите предпоставки към отчуждение и тревожност.

Теза 2: Третичното общество (обществото на услугите) и цивилизацията на зрелището – възможна егалитарност на преживяванията, но не и по отношение на общественото развитие

Третичното общество (обществото на услугите) не само не унаследява особеностите, закономерностите и тенденциите на предишните аграрни и индустритални общества, тяхната установена субординация и релация по отношение на работа, кариера, специфика на професионална обособеност, диференциация и развитие, но дори функционира без категорични обвързаности и задължения по отношение на тях. Без яснота за работното място, не само в *пространствено измерение* – къде предимно ще упражнява своя труд: в офиса или вкъщи, през интернет; но и като *разположение във времето* – без стабилна структура и подреденост на работното време. Това, от една страна, води до загуба на контрол върху необходимия капацитет от знания, но от друга – до пренасочване на усилията към гъвкава смяна на компетентности, но и с предимство за фокусиране на вниманието към уменията за представяне, което изтласква до голяма степен задълбочеността и професионалното усъвършенстване чрез последователно системно натрупване и надграждане на знания за трайно развитие на определени способности. В „*трескавостта*“ на това постоянно превключване и готовност за смяна на позиции, стратегии и

тактики на поведение, в зависимост от предлаганите алтернативи съвременният човек става все по-рефлексивен, гъвкаво ориентиращ се, но и с конформистки нагласи, предимно селективно и интуитивно функциониращ, за да осъществи бързата си адаптация, затова и често движен от правила, подобни в Консорциума, описан от Дан Браун:

1. *Аз ще ви опиша услугите, които представям, а вие ще решите дали ви интересуват, без да ми обяснявате нищо друго.*
2. *Организацията никога не питаше с каква цел иска услуга клиентът и предпочиташе да знае колкото може по-малко за хората, за които работеше.*
3. *Безпристрастиято е крайъгълен камък на тяхната философия: Осигурявай услуги. Не задавай въпроси. Не издавай морални присъди.*
4. *Протоколът е над всичко, а съдържанието няма значение. Дори и когато се занимаш с мащабни измами и предлагаши услугите си на онези, които могат да си позволят да плащат милиони долари, за да получат най-доброто обслужване. [4]*

Тази художествена интерпретация, която за едни може да е проклятие, но за други – откровена сюжетна линия на поведение и рутинен работен ритъм, е най-прекият път за всеки един от нас: човек, впримчен в подобен корпоративен катахезис, сякаш е обречен да се превърне в уникален талант, но по създаването на илюзии, дезинформации и разпространяване на аморални послания.

Освен това все повече се натрапват индикации, които ни подсказват, че сегашните поколения като че ли се отекчават от търсенето на истината, смисъла, посланието – затрупани от купища информация, но и вероятно травмирани от нейната противоречивост, ожесточеност и разксаност в идеологизираните ѝ форми от предишните блокови, класови, идейно-утопични, месиански или непрекъснато военно фиксиранi към разрешаване на конфликти генерации. И затова са по-склонни да избират нейното зрелицно отражение...

Цивилизацията на зрелицето (по М. Льоса), която ни заобикаля на всякъде като новата диктатура, но на илюзията, забавлението и удоволствието на мига, е това, което ни се налага като безалтернативен път за заглушаване на всякакви екзистенциални беспокойства, но и за лансиране на варианти за желателно бягство от реалната действителност. В този свят образите определено доминират над идеите, а идеологията на рекламата като вездесъща, категорична и обсебваща мания за „изкуствен рай“ извества все повече интелектуалния дебат за смисъла и при-

чините на протичащите събития, за необходимостта от истински обществен и духовен хоризонт, тъй като потопени в този безкраен празник на потреблението, в самозабравата от преобладаващото движение на консуматорски рефлекси, ние се отчуждаваме от тях. В тези процеси на „овеществяване“ и „опредметяване“ на человека нашето живееене често се превръща в самовъзпроизвеждащ се спектакъл, в който всичко се възприема като привидност, като някаква променяща се игра, развлечение и поредното разпределение на роли.

В ценностната система на зрелището властва фриволното настроение, ирационалните импулси, акцентирането на смешното, гротескното, шоу изявата, които сякаш правят ненужни движението на мисълта, интелектуалната преценка, културните и естетическите критерии. Просто последните няма как да се впишат при масовото съзерцание по преобладаващите екранни образи, по постоянното дефилиране на артистични и спортни звезди по всякакви килими, стадиони или телевизионни предавания. Тук формата е по-важна от съдържанието, а външните впечатления, татуировките, маниерите, жестовете и измеренията на имиджа са много по-значими от осмислянето на същността, убежденията и принципите, които би трябвало да движат нашето духовно съществуване.*

Тъй като пречупени през медииното стереотипно селектиране, обагрени от ирационални тълкувания за едно или друго събитие, захласнати по скандалното, неочекваното и шокиращото онемяване от това, което ни се предлага, всички започваме да участваме в някакво споделено вайорство, в междуличностен ексхибиционизъм – широко демонстрирани в мултимедийните състезания по разнообразни „разстърсващи“ реалити шоу. Забавляващите се започват да възприемат света като редувачи се сцени, но и без памет за отминалите, но и при които войните се превръщат в стратегически операции, а икономическите и политическите катаклизми, корупцията, измамата и престъпността започват да се възприемат като нещо подобно на *фатална, приемлива или атрактивна версия за филма от техния живот*.

* Водещите лица от развлекателната индустрия (кино, мода, спорт) си остават и най-скъпо платените. Според класация на сп. „Форбс“ актрисата *Сандра Бълок* е заработила за последната година 51 млн. долара; моделът *Жизел Бюдхен* – 47 млн. долара, или средно на ден 128 000 долара; *Хамес Родригес* – колумбиецът голмайстор от последното световно първенство при отиването си в Реал Мадрид (общата стойност на футболистите от този клуб е 570 млн. евро) само за няколко дни генерира 33,4 млн. евро приходи от продажбата на неговата фланелка с името и №10. В името на развлечението и повсеместното удоволствие дори възникват и нови професии – професия изпитател на сексуални играчки. В пресата нашумя името на *Кара Уебек*, която за работата си върши (7 часа на седмица) получава за труда си по 15 хиляди паунда годишно. Самата тя споделя в блога си: „*Страхотно се забавлявам. Преди работех в банка, адска скуча, никога не бих се върнала там.*“

По този начин ние пътуваме в различни сюжети (практически осъществими или виртуални) като „туристи или скитници“, за да избегнем сблъсъка с реалното, тъй като „пътуването се оказва винаги много по-приятно от пристигането“. В това състояние на аномия (безразличие), на разрастващо се заобикаляне на законите, на приспана морална и гражданска позиция е напълно възможно“, както отбелязва М. Льоса, да се превърнем в „част от сегашното идиотизиране на обществото“. В тази подмяна на цена и ценност, на принизена културност, дори този апологет на естетическите йерархии не може да посочи спасителния сал и започва да търси надежда в религията, която въпреки своите недостатъци, посочени по-нататък, може да поднесе някаква подреденост в хаоса, а и вяра, макар и горчива, че пълната справедливост не е за този свят, а за само за този, воден от Божиите закони. [5]

Едно необходимо отклонение...

Тези ограничения, „странични ефекти“ или „косвени щети“, както обичаме да завоалираме същността и реалните конкретни измерения на редица протичащи нехуманни явления в съвременния свят, се свързват с: продължителните периоди на мракобесие, изживени за продължителни периоди в историята; проявите на лицемерие и фалш, произтичащи от сексуалните и финансовите скандали, които разтърсват последните години църквата; прилагането на подходи, обсебващи със суеверия, ретрограден консерватизъм, недосегаем авторитет и авторитаризъм; със задължителни и противопоставящи се табута, лансирани от различните религии, обричащи на безусловна преданост и безкритично възприемане, като често страхът от тях превръща хората в инструмент за сляпо подчинение; както и с откровената напоследък сексуална дискриминация. Симптоматичен в тази насока е и най-бездобидният пример, коментиран оживено в социалните медии, за наставленията на един политик, вицепремиер и съосновател на управляващата исламска партия в съседна страна, с които учи своите подчинени, че „*жените не трябва да се смеят на глас на публично място*“. Умберто Еко в своя критичен роман „Пражкото гробище“ дори отива още по-далеч: „*Библията, пълна с разкази за кръвосmeщения, кланета и дивашки войни, в нея победата се извоюва само благодарение на предателство и измама, а царете убиват мъжете, за да сложат ръка на съпругите им, в която жените влизат в брачното ложе на пълководци, за да им отрежат главата. Кромуел отрязва главата на своя крал, като читира Библията, Малтус, който отрече правото на живот на децата на бедните, бе напълно обсебен от Библията... изповядва се култът към златния телец въпреки знаците на Божия гняв.*“ [6]

От една страна, религията има своята роля за осмисляне и съхраняване на идентичността на една нация (както е било при нас за дълги периоди от историята ни), но заедно с това тя може да се проекира в поведението на хората под формата на фанатизъм, суеверия, вяра, смирене или толерантност към историческия прочит за нейното възникване и развитие. Както и да унаследява „архетипове“ на поведение, които да са под знака на страхът пред Бога или да носят в същността си неговата всеопрощаваща любов. Там, където държавата и религията се сливат в своето влияние и значение за хората, тогава разрушаването на единия компонент не може да не доведе до деформации и в другия. Затова и главната съвкупност от причини за процъфтяването на радикалния ислам идва точно от такива предпоставки. В една страна като Ирак, където в последните войни бяха убити най-малко 300 000 души, с разрушена инфраструктура и с над 1,5 miliona бежанци, това породи не само усещането за унижена нация поради налагането на външна сила, но и ценностна, управленска дезориентираност при загубената сигурност на статуквото и екзекутирани от лидери. Хаосът от разпада на предишната държава, съставена от племенни съюзи и народности, без знания, умения и ясна идея за нейното цялостно движение напред, предизвика вакуум, който се запълни със сложни, противоречиви конфигурации на мултирелигиозно лидерство. В демонстрираната афишираност на религиозно чувство, засягащо разбирането на честта – едно от малкото останали разпознаваеми неща за смисъл на собственото си съществуване в техния разбъркан свят, се изградиха и „мрачните контури“ на техния екстремизъм. Стеснен до лесно смилаемата идеология на религиозния фетиш, признаващ за възможно постигането на вечен живот в рая – където всеки мъченик („шахид“), дори и с цената на самоубийствени атентати (терористични актове), ще бъде обслужван от 72 девици, но и по този начин ще гарантира вечен живот и на 70 свои роднини, и т.н. – това може да ни звучи като фарс, но и все повече се превръща в най-трудно поносимата (несъвместима със здравия разум) трагедия на съвременната ни цивилизация.

Подобно състояние на несигурност много често търси изход в постоянната промяна, която се превърна в най-употребяваното клише и идеологически императив за всяка една политическа кампания, в най-използваната дума-бомба за въздействие върху масовото съзнание. При тази невротична фиксация и мания за действие срещу статуквото в един свят, който сякаш не знае покой, туризмът, както посочва Зигмунт Бауман, се оказва може би единствената приемлива човешка форма за отражение на това беспокойство и неудовлетвореност. В този вакуум, моделиран понякога изкуствено като желание за непресъхващо вдъх-

новение и потребление, се втурват пътниците, търсачите на усещания, колекционерите на преживявания, като едните (туристите) демонстрират показността, екстравагантността на своите възможности, а другите (скитниците) имитират тези потребности, пренасят се виртуално – в най-добрия случай чрез предлаганите телевизионни програми, тъй като най-често им липсват средствата, за да действат по собствено желание, както е при туристите. Но ако скитниците, въпреки статуса им на виртуални пътници, могат да имат своите беспокойства по отношение на това, че „нищо не се случва“, и пребиваването им в едно „безполезно време“, то и туристите започват да се страхуват, но не от това, което са скитниците (безполезни, нежелани, захвърлени и забравени някъде в специалните зони за ограничения, обградените гета или изолации), тъй като измерват именно чрез тях своето благополучие, а от това, че могат да загубят това превилигировано различие. И в тази игра, ако скитниците изведнъж изчезнат, то тогава туристите отново щяха да ги измислят. [7]

Теза 3: Фактори, инструменти и техните отражения върху човешкия капитал, но и какво ни подсказват някои релации, измерения и индикатори

Безработицата и неравенството в съвременния свят най-често се посочват като основни инструменти за „умъртвяването“ на човешки ресурси и човешки капитал, тъй като ги лишават от възможността за пълноценno развитие. Именно те се посочват като постоянна константа на възникващите кризи и асиметрии, при които цената на неравенството, както пише в своята последна едноименна книга Дж. Стиглиц, се измерва с „пълзящата“ стагнация, „замразените заплати“ и намаляващи доходи, но и с господстващата „морална нищета“, несправедливостта и хронично-то бяслие на политико-икономическите системи, разрушаващи кода на моралността, социалните обвързаности, усещането за единен ценностен смисъл на човешкия живот. Но това, как те влияят върху конкретните компоненти и съдържателните характеристики на анализираното явление и основна тема на конференцията, може да се проследи в проучването на Ричард Улкинсън и Кейт Пикет, аргументирано със статистически данни в „*Патология на неравенството. Защо равенството прави обществата по-силни*“.

Човешкият капитал и социалният капитал са като „ключалка и ключ“, както се изразяват Ричард Улкинсън и Кейт Пикет – измерващи в своята книга съкупности от точни зависимости (или индекси по параметри) и техните съвпадения, при които същността на човешкия потенциал/ресурс се среща с определени условия, „отключващи“ и десифриращи кодовете

на неговото развитие. Получените резултати за 50-годишен период на изследвания, сравними с различните индекси за човешко развитие (например *ИЧР* на Обединените нации комбинира продължителността на живота, образоването и брутния вътрешен продукт на глава от населението), са по отношение на следните установени закономерности:

1. Степента на неравенството в обществото се отразява върху *психичното благополучие* на всеки един от нас, като тази релация се влияе и от такива параметри: изтощителен конкурентен сблъсък за придобиване на социален статус и засилена тревожност от възможна постоянна смяна на позиции; това от своя страна стимулира, конструира всевъзможни самооцеляващи защитни стратегии, водещи до нарцисизъм, самоизтъкане, самопоказване и стремеж към доминиране над другите с образи, предимно разчитащи на външни ефекти и прояви, което често блокира вглеждането във вътрешните ценности, приложението на убедената толерантност, по-голямата взаимност и реципрочност в социалните отношения.

2. Нарастването на неравенството (по доходи, различия в заплащането, разграничението по статус) и унизителното му третиране при използване на хроничната „временна заетост“, безработицата, както и придобитите привилегии по неправомерен, необоснован (унаследен) начин, при което има *фратираща* (но и логично обяснима) липса на връзка между причина (реален принос) и възнаграждения, тъй като се движи по постоянно прогресивно нарастващ и корпоративно функциониращ алгоритъм – изпълнителните директори в най-големите 365 американски корпорации да получават над 500 пъти от заплатите на средния служител; тези от бизнеса да достигат до 200 пъти повече от работещите в държавната администрация; добавената стойност на някои мултинационални корпорации (МТК) да превиша бюджетите на редица отделни национални държави и т.н., подкопават доверието и оптимистичната линия на поведение на базата на развито чувство за автономно, пълноценно и смислено съществуване, стимулиращо към осъзнато сътрудничество с другите за съвместно и градивно участие в обществения живот – все важни параметри и характеристики на социалния капитал.*

3. Индексите за психично здраве, прекомерната употреба на меди-каменти, наркотици, проявите на насилие и агресия, нарастването на

* Фрапиращ индекс за неравенството е нарастването и на т. нар. „работещи бедни“ или „бедните с джипове“, на тези, които не могат да си осигурят храна. Броят на гладните в САЩ се е увеличил драстично до 48 милиона души през 2012 г. Набавянето на храна се е превърнало в основна грижа за милиони американци – един на всеки шестима казва, че се случва да остава без храна, докато за европейските страни това се случва приблизително с един на 20 души. (National Geographic, бр. 8 (106), август 2014, България, 59-75.)

здравословните и социалните проблеми (вж. таблица 3), комбинацията от параметри, свързани с милитаризацията, постоянно напрежение от вътрешни и външни конфликти (т. нар. глобален индекс на мира) са с устойчива тенденция за общества с нисък коефициент на социален капитал.

Фиг. 3. Сравнителен анализ за здравословни и социални проблеми за страни с по-голямо или по-малко неравенство (адаптирано от Ричард Уилкинсън и Кейт Пикет)

Авторите констатират, че:

- когато в различните страни сравняваме хората от една и съща социална категория, на едно и също ниво на доходи или образование, то тези в обществата с по-голямо равенство живеят по-добре; в общества с по-голямо неравенство повече хора се ориентират към доминиране; в по-егалитарните общества повечето хора са ориентирани към емпатия и срещу дискриминацията;
- самите национални култури са силно повлияни от неравенството

- поради неговото разлагашо действие върху доверието, единство и обществения живот;
- по-голямата неравенство всъщност увеличава нуждата от по-голямо правителство, което да осигурява повече полиция, повече затвори, повече социални и здравни услуги от най-различен вид; дългосрочното увеличаване на задължнялостта може да бъде обяснено само с нарастването на неравенството;
- прекаленото неравенство е заплаха за демократията – от една страна, това произтича от концентрацията на власт в малък брой икономически, корпоративни елити, а от друга – от липсата на категорично изразена политическа воля да се промени тази тенденция. [8]

IV. Към настоящето и бъдещето – за някои дискусии и постулати в търсенето на „човешкото лице“ в съвременните общества

1. Икономическа глобализация и политическа фрагментация – *не е достатъчно да подобряваме до безкрайност инструментите, но и да мислим върху целите, които си поставяме.*

Причините за възникване на икономическите и финансовите кризи не са затворени в някакъв собствен генезис, както и не се възпламеняват от един единствен източник, а произтичат от неразбирането на ролята на обществото и неговите движещи сили, но и от властващите все още идеологизирани, самоцелни, едностранични политически платформи, често заразени от спекулативни нюанси и реторика при анализиране, прогнозиране и управление на новите предизвикателства. Този начин на водене на политики се оказва в днешния свят и най-често използваното средство за правене на политически „капитал“ – на основата на страха, несигурността и апокалиптичните заплахи, възпроизвеждащи постоянно „образите на врага“, но и селектираща справедливост, както посочва Улрих Бек, според лозунга „държавен социализъм за богатите и банките, неолиберализъм за средните и бедните слоеве“. [9]

Но експлозията на множествеността в условията на глобализация предполага и промяна за разбирането на света от позицията на бинарната логика „ни-те“, както и необходимостта от преодоляването на мисловни модели и категории с вградени анахронизми от миналото, на архетипове и нагласи, акумулиращи образци на идентификация, свързани с противопоставянето и обслужващи предимно националното съзнание. Но и често в най-уродливите, дехуманизирани нейни форми: войната или

провокираните стълкновения, които в крайна сметка имат за цел да поддържат подобна представа за „злото в другия“.

И още едно отклонение: „образите на врага“ и „злото в другия“, ни вкарва в мислене за „не-хората“...

„Врагове“ нарича своята книга и изследователят на ФБР Том Уайлър, което може да се възприеме резонно за доминиращото мислене, нагласи и дейности по време на Студената война, но образът на неприятеля продължава да витае в политическото въображение и неговите отражения върху нас. Дори и употребяваното понятие „цивилизационен избор“ е неясен мисловен конструкт, който разграничава хора на *не-хора*, но все още остава привлекателен за онези, които се нуждаят от противопоставяне по червената линия от „*сблъсъци на цивилизациите*“ (С. Хънтингтън). Или за тези, както пояснява папа Франциск, които искат да се възползват от „*лудостта на войната*“. В днешния свят, казва той в една от последните си проповеди, „*зад кулисите стоят интереси, геополитически стратегии, похотта на парите и властта, а зад тях е производството и продажбата на оръжия*“. По този начин, продължава той, може да говорим за трета световна война, която се „води на парче“, с престъпления, масови убийства и разрушения. Ако за политиката често се говори, че в нея няма морал, то в геополитиката това измерение по правило се самоизключва – особено при наличие на двойни стандарти и фалшиви прокламации. Още повече, когато започнем да живеем и с подобно мислене. Дори скандалното изказване на един журналист, отправено по отношение на украинско-руската криза, че „*в Донбас има много ненужни хора... и затова около 1,5 miliona души от района просто трябва да бъдат избити, за да защитим нашия национален интерес*“, почти не направи впечатление. Затова имат основания тезите на редица интелектуалци, че е необходимо съвместно да преодоляваме различните кризи на цивилизацията, предизвикани от затварянето ни в собствената ни идентичност (Ю. Кръстева) и които имат в основата си не толкова културен или религиозен антагонизъм, колкото политически подбуди (Цв. Тодоров). Но и да се вслушваме в предупреждението на Н. Чомски, че сме пред вероятния край на *цивилизационната ни ера*, развита се през последните 250 години – период, през който човешката дейност има драматични последици за физическия свят, но и вече сме пред фатални и необратими последствия за хората, екосистемите и бъдещите поколения. (публикувано в статията му „*Краят на историята*“, включена в изданието „*In These Times*“). С други думи, не само безсмислените „войнички“, които сами предизвикваме, но и климатичните промени, произтичащи от замърсяването и енергийното изтощаване (безцеремонното изсмук-

ване и похабяване на ресурси) на нашия общ дом, както и постоянно разгръщащите се и неконтролирани епидемии, подобно на ебала, са настоящият кошмар на човечеството.

От една страна, политиците нямат отговор на редица противоречия (като увеличаващата се несигурност и неравенство между хората, описани по-горе) в съвременните общества. Предлагат варианти, но затворени все още в противопоставящи се съюзи, в съвкупности от международни коалиции, но без модернистични идеи, които да формират, изграждат и развиват универсални проекти, валидни за цялото човечество. От друга страна, политиката в най-голяма степен дава усещането за амбивалентността на истината, нейната замъгленост от превратни тълкувания, обуграване и отричане на другостта. Особено когато получава политическа власт, възпроизвеждаща познатите ни рефлекси на противопоставяне, която зарежда, детерминира и обслужва човешкото его единствено с критерии и източници за материално благополучие, консумиране на привилегии, влияние и признание, тогава тя фактически почти винаги е обречена на корумпиране. И затова не власт, която упълномощава доминирането на едни над други, облечена в различните „лакайски ливреи“ на финансовия капитал, търсеща удовлетворение в материални дивиденти, с които да се отличаваме от другите, а власт, обвързана с *духовната ни същност и нашата еволюция по стандартите за честност и справедливост*, които да ни правят по-добри към другия, трябва да искаем за бъдещето си.* Власть, която извира от народа и за народа, на базата на консенсуса между идеи и програми, отразяващи интересите на всички, а не само на част от него, е необходимо да стане иманентна част от изкуството на възможното в съвременната ни политика. *Отговорността от съюзяване на компетентностите* на отделните ѝ представители (на движения или партии от нов тип) като измерение за всеобщата принципност в политическия ни живот е *алтернативата*, работеща не просто на струната на противопоставянето и мобилизирането на омразата срещу другите, а за благото на всеки един от нас.

* Политическото разграничение по анахронизма „ляво/дясно“ отдавна е изпаднало в съдържателен вакуум, тъй като все по-често не само избягва идеологията на своята идентичност в „-измите“, но и като че ли „запалва“ единствено онези избиратели, които се вълнуват от характера (и пристрастия от старите стереотипи на противопоставяне) на противата сътезание и свързаните с него резултати, отколкото от възможностите за действително разрешаване на хроничните противоречия и диспропорции в развитието на обществото. От друга страна, на преден план излизат новосъздадените партии, които не носят подобни изтъркани етикети и идеологически клишета, като интернетната „Подемос“ (Ние можем) в Испания, но и много други бързо сформирани обединения, които печелят избори с категоричните си послания за решителни действия и промени.

Алтернативата е в създаването на предпоставки за трансгранична комуникация и кооперация (У. Бек), при която да се отчита спецификата на националните, културните и религиозните различия за всяка отделно разглеждана страна. Във формирането на една нова човешка общност, която да осмисля постнационалното си съществуване не само по пътя на своята вертикална интеграция (институти, правни и икономически измерения), но и в синхрон с хоризонталната интеграция (разширената мобилност, но и преживяната автентичност на хората, като част от „обществото на индивидите“). Новият обществен договор по своята същност и насоченост за разрешаване на натрупаните социални проблеми, но и в рамките на съвременна политическа конструкция или движение, може да се осъществи в т. нар. от Улрих Бек социалдемократична епоха на транснационално равнище. Или както той уточнява по-конкретно: в контекста на политическата концепция за транснационален модел на социалната демокрация.

2. Да избягваме да си служим с понятия анахронизми, с които да обясняваме новите реалности.

Натрупаната неконтролируемост в съвременния свят често е резултат от инерцията на предишните ни стереотипи за политическо действие, от лансирането на икономически и политически модели, неотчитащи социалните загуби, но и от дебатирането на въпроси, обвързани с оптимизирането на действащи механизми, насочени към възстановяване на измерения от статуквато, към относителната сигурност на старото и познатото, но не и към трансформация на наложените традиционни правила, институции и концепции. В този смисъл търсят промени редица идеи и представи за западната модерност, които непрекъснато трябва да се съобразяват с реално протичащите обществени процеси и настроения, но и с разминаванията в очакванията на хората, така също и по отношение на тяхната готовност да се приобщят към тях.

От една страна, позитивният изход е в зависимост от наличието на политическа воля, отразяваща решително излизане от „домашните критерии“ – функциониращи единствено на регионално, локално или тяснопартийна основа, но и от друга: от непрекъснати усилия по формиране на способности за интегрираност, космополитни нагласи или визия за глобално лидерство. Описането само на традиционните институти, повтарянето до втръсване, като реклами клипове, на обяснения и понятия за тълкуване бедите на човечеството, свързани с различните „-изми“ за обществено развитие – отдавна изпразнени от сдържание и смисъл концепции, ще задвижват единствено скептицизма, унаследените исторически

стереотипи, но не и откриването на реални хоризонти. Отровени за по-реден път от популизъм, от събъквашите се постоянни несъответствия, това може да рефлектира в: различни форми на ирационален гняв от задълбочаващото се неразрешаване на едни и същи проблеми; отчуждение, водещо до разширяваща се незаинтересованост, а оттук и незнание за развиващите се процеси; в нежелание или съпротива към всякакво възприемане на аргументации за „нови стъпки“ или „опорни точки“ за нашето движение напред. И вместо необходимата вяра и надежда за мобилизиране на широка социална енергия за преодоляване на възникналите различни предизвикателства и съответните им рискове, се концентрират предимно две крайни състояния: стремеж към хегемония (позиция на силата) и подчинени наблюдатели (апатични, обезсилени човешки ресурси). Както и невъзможността този полярен капацитет от възможности да се превърне в пълноценно функциониращ човешки капитал. Когато в повечето дискусии за различните „-изми“ се стига в крайна сметка до необходимостта да се обърне внимание върху измеренията на „човешкото лице“, които все повече попадат в умозренията на различните доктрини, теоретични конструкции и императиви.

3. Визия за по-добро общество, което разбира ползите от по-малко неравенство, но и необходимостта да действаме като глобални граждани.

Особено в непрекъснатото търсене на баланс – не само по отношение на многофакторния анализ на протичащите събития и реалности, но и по различните релации, свързани с приложението на инструменти, принципи и поставени цели по отношение на истинските интелектуални предизвикателства и духовното предназначение за смислен живот и принос в общественото благо за всеки един от нас.

Величието на думите, които са движели света, не се измерва с тяхната красота в една или друга утопия, в застиналостта и статиката на недосегаемите табута в някаква тържествена прокламация, книжен катехезис, манифест или интелектуална доктрина, а в тяхното действително влияние върху хората. Но когато започват да се разглеждат като променяща се и сложна реалност, като компоненти от добродетели, които съжителстват в хармония, а не изолирано и поотделно – по пътя на разкрасяването, подсилването и извеждането на един или друг фрагмент, поставен на пиедестал или нарисуван като герб на някое разято знаме. Подобно хиперболизиране често отвежда, както ни е известно не само от миналото, но често случващо се и в настоящето, до меморфозата в конкретните му прояви и дори влизането им ролята на „ин-

тимни неприятели“, както се изразява Цветан Тодоров в едноименната си книга.*

Сакралните думи, които са впечатлявали винаги човешката цивилизация, са били, остават, а и сигурно ще бъдат: *свобода, равенство, справедливост, братство и солидарност*. Прекомерността на всяка една от тях винаги ще изтласква на заден план останалите, но и ще предизвика подозрение относно пълноценното им функциониране като комплекс от фактори за развитие както на индивида, така и на обществото в неговата цялост, тъй като:

- свободата не може да бъде безпределна за отделния индивид, избрана, „посветена“ група от хора или елити, защото възпроизвежда безконтролна власт за влияние, манипулация и принуда, при която често хората, за да бъдат освободени, първо трябва да бъдат подчинени – ситуация, която се разминава с разбирането за свобода;
- истинската свобода е възможна, когато човек се чувства част от една общност, тъй като човек не е продукт на собствената си воля, а се формира в социума, в общество с ясно осъзнати права, убеждения, наличие на способности, ценности, при които осъмленото индивидуално действие не се ограничава, но и не притиска свободата на другия. Свободата, разбирана не като „действие със съзнание за необходимостта“, а като действие въз основа на осъзнаването на възможностите и последиците от тях“, както се изразява Ерих Фром; [10]
- прекаленото фаворизиране на другите съставки: *равенство и справедливост*, може да доведе до своеобразна хипертрофия на цялостното им взаимодействие по веригата, при което канонизираното въздействие на колективната воля почти винаги е за сметка на индивида;
- месианството, политиката на силата, водена от името на *доброто и справедливостта*, не само нанасят поражения върху усещането за свобода, но ограбват едното и другото, тъй като двете са има-

* Към тези т. нар. от него „интимни неприятели“ причислява: *популизма, ксенофобията, ултралиберализма, политическото месианство, но и декултурализацията*, при която не се отчитат културните особености на отделните нации. Именно последната тенденция изкара на политическата сцена разнообразните конфигурации от Патриотични фронтове, които са в пълното си право да защитават идентичността на своята нация (исторически, културни и духовни наследства), разбира като неотменима част и принос в общата ни цивилизация. Но когато са отворени към различието, другостта и търсенето на възможности за съвместност с различните културни (или етнически) общности, а не затворени херметически в своята уникалност или самодостатъчност, тъй като тогава, неусетно или изведнъж, започва да говори другото им лице: това на популизма или на национализма.

нентно свързани с процесите на „ставане“, изграждане и осмисляне на тези добродетели в убедена и лично възприета позиция.

Както неограничената свобода не може да бъде идеал, а и единствена отправна точка, така и пренебрегването на социални измерения при изграждането на всяко човешко същество (някои теории разглеждат социалния живот само като една част или страна от неговото съществуване, а други приравняват свободата със своеобразната автономия, възможна единствено при липса на всякакво обвързване с другите, включително и без семеен живот) е не само интелектуално конструирана безсмислица, идеяна ограниченност с нарцистични, егоистични обсесии, откровени самозаблуждения или ексцентрични мании (без да поставяме проявите на социалната патология). Но често е и следствие от поредната политическа фикция от опияняващата безпределна власт на самозабравили се индивиди, стигащи и до патологични деформации. Някои могат да кажат, че патологията също е човешко измерение, да, човешко е, но не е нормално по същност на социално му предназначение.*

Тези императиви на човешкото ни развитие могат да бъдат правилно разбрани само в определен контекст от обстоятелства, предпоставки и условия, правещи възможни тяхната ограничена или максимална изява. В този смисъл правилна е тезата за необходимостта да се търси реципрочност между икономическите фактори, политическата свобода и духовния живот на хората, изграден на основата на ценностни йерархии, възприети осъзнато и осмислени от тях, при което предлагането на безкрайни варианти или поредица от стъпки, пътища, стратегии и т.н., насочени към подобряване на инструментариума за движението ни в на-

* Политическият сюрреализъм, произтичащ от разнообразните нарцистични ефекти във властта, когато човек, поставен в нея, толкова е обсебен от „кузата“, която преследва, и то с цената на всякакви увъртания, оправдания и под прикрития на „мъдрости“, които вместо да го приближат, totally го откъсват от реалността и от това, за което е изпратен (избран): да изпълнява това, което е в интерес на общото благо. Така за един възприемането на притчата за *Мойсей и неговият 40-годишен преход през пустинята* беше „*най-вдъхновяващото послание*“ към това, което ни предстои, когато хората искат промяната да се извърши пред очите им. Други ще се опитват да сравняват прехода ни с „*най-успешната част от нашата история, тъй като сме били спечелили всичките войни, в които сме участвали...?!*“, когато хората не могат и да си представят, че днешната цивилизация трябва да бъде подложена на изпитания, които би трябвало да са останали в миналото. Трети заявяват с категоричен апломб и разтърсващ патос, че „*ако не гласувате за този..., то тогава правителството ще падне*“, когато хората искат прозрачност и аргументи за компетентност, а не доказателства за задкулисно влияние и частен интерес. Четвърти, играещи ролята на опозиция, се похълзват като при бобслей в отрицателната си стихия и произтичащото от това безумие, изстреляйки в общественото пространство непоклатимите си умозрения от рода на: „*за ударения от гръм човек в близкия парк са виновни действията на сегашното правителство*“ и т.н.

стоящето и бъдещето, би трябвало да отразява баланса/взаимността на интересите (обществени и лични) за водещите принципи при осъществяването и устойчивото изграждане на човешкия капитал. Тогава постепенно ще придобием и статута на *глобални граждани*, които носят в себе си цялото човечество, които гледат на него не като на собственик, а като на наследник на общата ни цивилизация. Цивилизация, която генерира не просто някакви стоково-парични отношения на потребителското общество, което единствено консумира забавления – убивайки времето си в игрите и ексцентричните изпитания в поредните битовизми на „Сървайвър“, „Биг“, „Вип“ и др. „Брадъри“, а се стреми постоянно към своето духовно надграждане. Цивилизация, която прави невъзможно да виреят всякакви диктатури, авторитарни режими и техните мимикрии, предизвикващи различни форми на геноцид сред мирното население (войни, хегемония, насилие и натиск, глад, мизерия и бежански вълни, потъпкващи вековните еволюционно осмислени ценности – справедливост, свобода, равенство и солидарност), тъй като ще се саморазпускат или ще бъдат свалени от публичните референдуми на глобалните граждани, държащи под контрол цялостната (вътрешна и външна) политика на своите локални правителства.

Всичко казано дотук ни подсеща, че е необходимо да спрем с механичното пренасяне на инструменти от миналото в настоящето, както и да измерваме миналото с критериите на настоящето или бъдещето. Невинаги срещата с познатото, подобното означава истинност, а и не изиска непременно автоматична рефлексивност или стереотипно оценяване с атрибутиТЕ на предишните оценки. Затова и разбирането да гледаме на света такъв, какъвто е, означава да си служим с адекватни понятия, отразяващи както съдържателните характеристики на новите реалности, предизвикателства, така и възможните рискове и неизвестности, произтичащи от тях.

4. Максимализиране на печалбите, но и максимализиране на обществената полза – как да организираме компетентностите и качествата на хората за произвеждане на повече богатство, при което бизнесите да имат своята адекватна социална еманципация.

В тази спирала на промененото мислене бизнесът ще започне да се вписва и като неотменима част от обществената визия за подобряването на качеството на живот за всички нас, когато все повече се предлагат механизми за баланс между максимализирането на личната печалба с максимализирането на колективното благо.

Най-често разпространяващата се мантра за разграничение на бизнеса, политиката и властта може да е валидна само при наличието и прила-

гането на двойните стандарти при тяхното взаимодействие, при които личните интереси се представят за обществени. Тогава възприемането им не само има ефект „нула“, тъй като е алогоично на здравия смисъл и прави невъзможно разбирането на фундаменталните неща, но и унищожава морала. Но когато обединените им ценности са свързани с постигането на колективното благо, няма нищо по-естествено от тяхното взаимно интервениране, влияние и коригиращо въздействие в обществения живот. Подобна заявка за силен социален и граждански заряд е позицията на синдикати и работодатели, когато отправиха ултиматум към властта при възникването на банковите състресения през това лято (юни-юли 2014 г.): „*Ние казваме – спрете. Държавата не е ваша, а на хората на труда. Вие сте услуги на народа, затова си вършете работата. Ние не искаме една парто-бизнес олигархия да смени друга парто-бизнес олигархия.*“

В този продължителен процес на социална еманципация бизнесът постепенно ще се трансформира в работеща общност, ангажирана с развитието на своите служители, при което справедливостта, тяхната свобода на действие и сигурност не се чувстват застрашени в условията на изискването за перманетната гъвкавост и динамика на пазара. От друга страна, демократизацията и на икономическата сфера ще лансира нови модели за организация на обществото, които настоятелно ще търсят баланс по отношение на: адаптация и работно време, заплащане и различни форми на заетост, които не ограничават, а разширяват социалната сигурност и индивидуалното човешко развитие.

Справедливостта реално ще се усеща, когато всеки един от нас е включен в натрупването на материален капитал, но и получава еквивалентна част от сумарния БВП, но и когато се възприема като важна съставна част от социалната тъкан на обществото, възпроизвеждащо непрекъснато човешки капитал. Или, както пояснява Й. Бресон*, всяко поколение ще се чувства призвано да генерира повече капитал и колективни блага от предходното, като получаването на *универсална помощ (базов доход)* за всеки гражданин е възможност да използва свободното си време за отношения, социален диалог и обмен на значими представи, идеи и намерения с другите, предполагащи пълноценното му развитие, но със съответен принос в общественото богатство.**

* Йоланд Бресон (професор по икономически науки и социално управление), основател на Асоциация за установяване на базов жизнен доход и Световна мрежа за базов доход.

** Теорията за безусловния базов доход има своите препратки както към Дж. Кейнс, който в някои от своите концепции определя не повече от 15-часова заетост на работното място, така и към известната постановка на К. Маркс, че мярата на богатството няма да е работното време, а времето, с което свободно разполагаш. Но и предполага икономически и математически аргументи за парично изражение на свободното време, които не изразяват утопич-

В този контекст, но и във връзка с темата на нашата конференция, си мисля, че все още не съумяваме със сработването на механизми за формиране на нагласи, подобаващо настроение и желание за целенасочено стимулиране и развитие на човешки потенциал и неговата трансформация в човешки капитал. Ако Харвард е университетът, известен с традициите в тази насока (с фонд, който разполага с 32 млрд. долара, но и получаващ дарения за реален принос и открития в общественото здравеопазване, благотворителни мисии и стипендии за студенти), то при нас талантите невинаги намират подкрепа от бизнеса. Ние свикнахме с международните награди на нашите ученици и студенти, което е индикатор за интелектуален капацитет, но и образователни възможности. Ако преди няколко дни (20 май 2014) Американското математическо дружество даде големите си награди за предуниверситетско състезание в категория „Математически науки“ на 18-годишните Р. Гаджева и Р. Данговски (съответно второ и трето място) при конкуренция от 1700 млади учени, то въпросите, които произтичат от този факт се свързват предимно с това: *как да организираме и ние подобни конкурси, форуми или да предлагаме стипендии с помощта на бизнеса.* От тази информация ми прави и друго впечатление – първото място печели Н. Хан (15-годишен) от Бостън, който предлага машинен софтуер, свързан с рака на гърдата, т.е. значимо мислене е това, което има конкретно приложно предназначение.

Вместо заключение: *едно национално интермецо и... една наша импресия...*

Ако търсим национални проекции в тази насока, може би ще ги открием в немалкото потвърждения за принос, стремеж към съвършенство и постижения в историята ни, които са източници за вдъхновение, но импресията на нашите възторзи се откроява най-вече по отношение на азбуката (*кирилицата*) – матрицата на духовната ни същност с принос в разпространението на славянската писменост, като израз на собствена идентификация, но и желание за равнопоставеност с другите народи. Както и почитта, съчетана с тържественото смирение пред *магията на великолепните ни гласове*. В този контекст на мисли ме насочи и скорошната кончина на Никола Гюзелев, оценен като един от най-забележи-

ни пожелания, а имат и своята практическа реализация. Така например, в компаниите на мексиканския милиардер Карлос Слим (един от най-богатите хора в света) е осъществена именно тази радикална промяна в трудовия процес: 3–4-дневна работна седмица в зависимост от възрастта, но и от потребността за релакс и личностно развитие. Т.е. възможно е да се създадат предпоставки, акумулиращи ценности, нагласи и поведение по оста „обществено-лично“, водещи към взаимно обогатяване и усъвършенстване.

телните представители на стила белканто, който заедно с Борис Христов (тази година светът се готви да отбележи 100-годишнината от неговото рождение), Николай Гяуров – „най-съвършената представа за певеца актьор“ (по думите на Херберт фон Карайан), даващи основания за една сумарна равносметка в „Монд“, за която прочетох тези дни: „*Толкова години, толкова умножен контингент [капитал – допълнението е мое], който България представя на големите оперни сцени. Вероятно това е световен рекорд!*“ Този феномен е значим и с това, че тези постижения на оперното ни изкуство показват не само нашия стремеж да взимаме най-доброто от европейската култура, но и демонстрират зашеметяващата скорост на това израстване – за няколко десетилетия след Освобождението да се достигнат в тази насока световните измерения.

И си мисля, че този възторг пред красотата на тази човешка изява (това, което изпитваме и ние в НБУ по отношение на великолепната Райна Кабаиванска) би трябвало да се пренесе и към всяка друга дейност или сфера в обществото, в която има позитивни намерения и резултати.

5. Идеалът на почеността трябва да се разгръща.

В тази връзка искам да споделя с вас, че желанието да включим проф. Камен Каменов, проф. Асен Ковачев и проф. Манол Рибов в Почетния съвет на конференцията, освен техните безспорни заслуги за развитието на департамента и програмите в него, има и едно чисто човешко измерение за всеки един от тях, до което съм се докоснал през годините.

Проф. Камен Каменов има своите постижения в областта на менеджмънта и интегративните тенденции с поведенческите науки, но когато посетих музея на Стопанската академия в Свищов, създадена през 1936 г., имах възможността да осмисля значението, което е отдадено на редица достойни учени и преподаватели – за това, че все пак историята е фонът, а остават следите, забележителните кариери на конкретни хора. Именно там разбрах и за тези лични негови постижения (поставен в Топ 100 по класация на Кембридж за преподаватели и педагоги, но и включен в нашето енциклопедично издание „Бележити българи“, 2012 г.), за които малко знае нашата общественост. В този контекст – позитивното вглеждане, одобрението на примера и неговото внимателно отбелязване е част от методологията за изграждане и развитие на човешки капитал.

Проф. Асен Ковачев – всички го познаваме като национален експерт по управленски стратегии, но и това, че общуването с него е илюстрация за всепроникваща толерантност, която никога не е била обвързана с конюнктурата на деня, а и има по-дълбоки пластове. За тях разбрах в един разговор по коридорите на университета, когато най-естествено вметна

фразата: „*Това съм го запомнил от моя баща.*“ На солидна възраст, но и с изключителна жизненост – може би защото е воден от нравствения закон, повелята и признанието към предците, обхващащи столетия. С нещо подобно са свързани и процесите по натрупване на човешкия капитал.

Проф. Манол Рибов е известен не само с направленията и дисциплините, които е създал, но и с неговата страст да предава знания, да формира последователи, съмишленици и личности. Затова и най-често го възприемат като „Учителят“ тези, които търсят неговия съвет – студентите, докторите и доцентите в нашия департамент, за които е чест да бъдат част от неговата школа. Или онова, което формира човешки капитал, винаги започва от авторитета на примера, но и от позитивната енергия на тези, които се вдъхновяват от него.

В това е смисълът...

Литература

1. Панайотов, Д. (2014). *Взаимодействието: човешки ресурси – човешки капитал – социален капитал – необходимата концепция за успешен мениджъмент, организационно и обществено развитие.* – В: Управление на човешките ресурси. София: НБУ, 13-28.
2. Бек, У. (2013). *Рисковото общество. По пътя на една друга модерност.* София: Критика и хуманизъм, 13-15.
3. Тодоров, Цв. (2013). *Интимните неприятели на демокрацията.* София: Изток-Запад, 119-125.
4. Браун, Д. (2013). *Ад.* София: Бард, 89-193.
5. Лъоса, М. (2013). *Цивилизация на зрелището.* София: Колибри, 16-145.
6. Еко, У. (2012). *Пражкото гробище.* София: Бард, 212.
7. Бауман, З. (2013). *Глобализацията.* София: Труд, 160-167.
8. Уилкънсън, Р., Пикет, К. (2014). *Патология на неравенството. Защо равенството прави обществата по- силни.* София: Изток-Запад, 348-358.
9. Бек, У. (2013). *Цит. съч., 22.*
10. Фром, Е. (2013). *Сърцето та човека и неговата способност за добро и зло.* София: Захарий Стоянов, 193-194.